

Ավելորդը

հեղինակ՝ [Դերենիկ Դեմիրճյան](#)
աղբյուր՝ [Երկերի ժողովածու 14 հատորով, հ. 2](#)

Երբեք Հանի աղան այդպես անխնամ չէր փոխել քայլերը իրենց տնից խանութ գնալիս: Այն Հանի աղան, որի փողոցով անցնելն իսկ մի հանդես էր. աղայական: Միշտ հաստ շալը վաթսուն-յոթանասուն տարեկան կուզի վրայով վզին փաթաթած, երկար իրանը բերընքսիվար ընկնելու պես՝ առաջ թեքած, ուղտի վիզը առջև երկարած, սև ակնոցների արանքից սապատավոր քիթը օդի մեջ խրած, հայացքը դեպի հեռուն, մի կետի՝ ընթանում էր նա: Եվ այդ ֆեսավոր Հանին ծիսակատարությունների նման անխուսափելի գործելակերպեր ուներ փողոցով անցնելիս. գիտեր ամեն դար ու փոսի, քար ու ոտնատեղի սովորական պատովածքը, և եթե սայլի, ոտքի կամ բնության հետևանքով քարերն ու ոտնատեղերը նոր կարգով դասավորվեին, Հանի աղան կանգ կառներ, լրջորեն կկշռեր նոր ոտնատեղի վտանգի չափը, իր դեղնած գավազանի ծայրով բախելով, կստուգեր ոտքը դնելիք քարի հավատարմությունը և, գավազանը ցեխի կամ ջրի մեջ դիմհար տալով, զգույշ աքլորի պես ոտքերը գետնից պոկելով ու վար դնելով, գերագույն խնամքով կանցներ վտանգավոր տեղը:

Տասը տարի առաջ միայն՝ իր անդրանիկ որդուն թաղելիս, Հանի աղան թույլ տվեց, որ իր կապույտ մահուղ շավարի տոտերը ցեխտովեն, և մեկ էլ այսօր, երբ իմացավ, որ թուրք գորքը ռուսներին նեղելով¹, հաղթական մոտենում է իրենց փոքրիկ սահմանամերձ քաղաքին:

Ասենք, այսպես դեկտեմբերի ցրտին Հանի աղան դուրս եկողը չէր, այն էլ այս ցեխին, որ գոյացել էր սայլերի ու գորքի տակ կոխկրտած ձյունից՝ հակառակ, որ միշտ այս ամսին գետինը սառած էր լինում:

Անհանգիստ էր վերին աստիճանի: Արդեն մի շաբաթ է, ականջին դիպել էր, որ թուրքը գալիս է:

Փորձված, կյանքի չար ու բարուն տեղյակ՝ Հանի աղան, որ տեսել էր 1877 թվի ռուս-տանկական պատերազմը, երբ թուրքը կարծես բնականորեն հաղթվում էր, այն Հանի աղան, որ «քրդանոցներում ու թուրքանոցներում» զելվել, առևտուր էր արել և շատ անգամ էր ավազակների ձեռքից աղվեսի պես պոչը պրծացրել, նա լավ գիտեր, որ երբեք չեն սպասիր վտանգը գա ու փեշիցդ բռնի.— պետք է ժամանակին որսալ խուսափելու անկրկնելի վայրկյանը:

Բայց այս անգամ վրիպեց... Եվ չարաչար:

Երբ մտավ շուկա, փորձված աչքերով չափեց հրապարակը և զինվորների ու խանութպանների եռուզեռում մի անկարգություն նկատեց, որ նրան դուր չէկավ: Մոտեցավ իր խանութին, խանութը կիսափակ էր: Ներս մտավ թուրք կուլ տալով: Իր քառասնամյա որդին շտապով ապրանքը դարակներից թափում էր մի տոպրակի վրա: Գեր

ու կրոր տղամարդ էր նա և հևում էր փուքսի պես. քրտնքի կաթիլները շարվել էին նրա չեչոտ, կարմիր երեսին:

Հանու աչքերը մթնեցին: Ածիլած կզակը հաստ բեղերի տակ դողաց, և նա բառերը լիռտելով մրմնջաց.

— Շմավո՛ն... ի՞նչ կենիս...

Շմավոնը հորը տեսնելով՝ ավելի մռայլեց և մեղավորի պես, կարծես ինքը լիներ աղետի պատճառը, չպատասխանեց և աչքերը գետնին գցեց: Իբրև թե՝ «հա՛, իմացի՛ր, մեռել է»:

Եվ իսկապես, կարծես մարդ էր մեռել, կադ գործակատարը տաբուրետ քաշեց Հանի աղայի առջև և ասաց.

— Բան չկա, Հանի աղա, նստե:

— Ջանըմ, ի՞նչ «բան չկա», ֆուրդո՛ւն բռնեցեք...

— Միսաքը գնաց խանը՝^[2] բռնելու, — պատասխանեց Շմավոնը:

Հանի աղան չնստեց, ծուղակն ընկած մկան պես կարծես ելք որոնելով, նայեց չորս կողմը և դուրս եկավ, որ դուրսն էլ նայի: Բայց հարևան խանութներում առուտուրը ետում էր. խանութպանները հանգիստ էին երևում: Իրենց հարևանը, Կորկոտենց Եղիշը, լուրջ և անխռով, ինչպես ամեն օր, ահա բան է կշռում կազակների համար: Հանգիստ է նա իր բահի մորուքով և ընկույզի խոշոր աչքերով: Ութ երեխայի տեր է. եթե «նահանջ» լիներ, նա ավելի շուտ պիտի անհանգստանար: Եվ Հանի աղան մոտենալով նրա խանութին՝ հարցրեց նրան,

— Եղի՛շ, ի՞նչ կըսեն, թուրքը գոռի՞ր է:

— Այդպես բան կա՞, չիտե՛մ... մեր բակի ֆետպեպիլը^[3] ըսավ՝ ահ չկա, — պատասխանեց Եղիշը և շարունակեց իր առուտուրը եպիսկոպոսական արժանապատվությամբ: Հանի աղան կանգնեց նրա խանութի առջև՝ չիմանալով ինչ անի: Նրա մոտից անցնում էր դուրգար Պողոսը, որ իրեն ձեռ առնող զվարճախոսներից մեկին պատասխանում էր.

— Ա՛տամ^[4], ինչ-որ ուրիշներու գրլի՛ ան ա թող մեզի ըլի. աշխրրովի չե՞:

— Ինձի աշե, — ձայն տվեց հեռու խանութից ձեռ առնողը, — հագրվե՛, կամենդանթըր քեզի համար կառեթ պիտի դրկե, որ փախչիս:

— Կառեթը զանգիններուն^[5] համար է, սաղ ըլին ոտքերս, — հանգիստ պատասխանեց առողջ արհեստավորը և շուռ տվեց ուրիշ փողոց:

Հանի աղային զայրացրեց այս չարագուշակ զվարճախոսությունը, և այն է, հեռանում էր Եղիշի խանութից, որ ներս մտավ նրա ժրագլուխ աշկերտը և իբրև անմիտ քայլի վրա ծիծաղելով՝ զեկուցեց,

— Խանը ինչ ֆուրդուն օր կա՝ հատը հարուր, հարուր իցցուն մանեթով բռներ են:

Հանին զգաց որ բերնի թուրքը ցամաքում է:

— Ի՞նչ... բռնե՞ր են... մեր Միսաքը հո՞ն էր, — հարցրեց շնչասպառ:

— Հոն էր, հըմը չկրցավ բռնե, — պատասխանեց թարմ ու անհոգ ձայնով աշկերտը և ավելը վերցնելով, սկսեց ուրախ-ուրախ ավլել խանութի սանդուղքը:

Հանձի աղան շտապեց իր խանութը և դողդողալով վրա պրծավ իր որդուն.

— Ի՞նչ էս էրիր... Ֆուրդունները ձեռքից բաց էս թողիր... գերդաստանս մնաց...

Շմավոնի կարճ ու գնդիկ մարմինը շտկվեց: Նա իր քրտնած, չեչոտ դեմքը բարձրացրեց և ապրանքը գոգնոցի մեջ՝ նայեց հորը: Հայացքներն իրար հանդիպեցին, և նրանք իրար հասկացան: Հանձի աղան չարագուշակ ժպիտով գլուխը հանդիմանորեն շարժեց.

— Ֆուրդուն գտի... տղա՛քս ձեռքե կերթան... տո՛ւնս...

Շմավոնը դեմքը կնճռոտեց:

— Չանըմ, ֆուրդուն ինչո՞ւ պիտի չլի,— բարկացավ նա և ապրանքը թափելով, յուզոտ գոգնոցով քրտինքը սրբեց ու գլորվող տակառի պես կողքե-կողք ընկնելով, դուրս գնաց:

Հանձի աղան երկար նայում էր իր որդու թաղիքե վալիկներին, նրա տափակ փափախին և կարմիր շարֆին, մերթ երևում, մերթ կորչում էր զինվորների բազմության մեջ, մինչև որ անհետացավ:

Հանձի աղան դուրս եկավ խանութից և բռնեց տան ճամփան:

Հասնելով տուն՝ դռան մոտ ոտները չքսեց երկաթե քերիչին, ինչպես անխախտելի պարտականությունն էր Հանձիեց տանեցիների, և ներս մտավ: Իր մեծ հարսը, որ տան միջանցքում բուրդ էր ձաղկում, Հանուն տեսնելով՝ տիրացուի վարժությամբ, իբրև ծիսակատարության որոշ տեղը, ձայն տվեց.

— Շողո՛, Հանձի աղաս էկավ, դայֆան բեր:

Բայց երբ Հանձի աղան մրթմրթաց «հարամ ըլի դայֆան», հարսին այնպես թվաց, թե երագումն է, կամ մի անասելի դժբախտություն էկավ իրենց տան գլխին: Վրա ընկավ Հանու ոտքերին, հանեց նրա կաշվե կալոշները և, տեսնելով Հանու շավարի ցեխոտված տոտերը, վախեցած գնաց խոհանոց՝ տանեցոց իմաց տալու:

Հանձի աղան մտավ «մեծ օդան» և կանգնեց մեջտեղը տխուր՝ արձանի պես:

Ներս մտավ Հանձի աղայի կինը՝ Հանձի մարը, մի ժիր ու նիհար կին:

— Ի՞նչ է, Հանձի աղա,— հարցրեց:

— Ի՞նչ պիտի ըլի. թուրքը գուքա, հազրվեցեք:

— Օ՛ֆ, աման՛, Հանձի աղա, «թուրք, թուրք» առել անցել էս, քաղաքը լիքը սալդաթ է:

— Գլխեդ շատ մի՛ դուս տա, հազրվե՛,— հրահանգեց Հանձի աղան:

— Թուրք չկա, չկա. դայֆադ խմե,— արագախոսեց ժիր կինը և դուրս գնաց:

Այդ միջոցին Հանձի աղայի թոռը, Շողոն, մի կարմրաթուշ աղջիկ, տռուզ ձեռքերով ներս բերեց կաթով սուրճը:

Հանձի աղայի մեծ հարսը բերեց կապույտ փոռոցը, փռեց մինդարի առջև, կապերտի վրա, առավ աղջկա ձեռքից սուրճը, որ դնի փոռոցի վրա: Բայց Հանձի աղան մոռութի կախ, հուզված և դժկամ՝ ձեռքով արավ, որ սուրճը տանեն դուրս: Այս արդեն այնպես ազդեց հարսին ու աղջկան, որ նրանք խորտակված իրար նայեցին, կարծես երկրի հաստատությունը խախտվեց: Հանձի աղան սուրճը չխմի՛...

Մեծ հարսը ձեռքով արավ Շողոյին, որ դուրս գա, ինքն էլ դուրս ելավ՝ ինչպես հիվանդի սենյակից, որ չանհանգստացնեն նրան:

Հանի աղան գնաց, ծալապատիկ նստեց մինդարին և թթվեց: Մտքերով շփոթված հայացքը գցեց իր տան սարք ու կարգին, կարծես օտարական լինեք: Սենյակը խաղաղ էր: Մինդարները, մութաքաները, խալիները իրենց տեղից այնպես հարազատ և դաշն խաղաղությամբ նայում էին Հանի աղային, և այնպիսի մի հաստատունություն կար այդ առարկաների մեջ, որ կարծես ոչ մի գորություն խախտել չէր կարող: Տարօրինակ թվաց մի վայրկյան այն խռովությունը, որ ընկել էր իր սիրտը, և պատուհաններում հանգիստ դրած այն ծաղկի փայտե թաղարները, որ հաճախ լվանալուց ճերմակել՝ փայլում էին, կամ սենյակի երեք պատերի տակով փռած մինդարներն ու պատերին կացրած երկար բարձերը անվրդով պատմում էին խաղաղ հրավերքների, ուրախ հարսանիքների, անխռով օրերի մասին:

Եվ այդ բոլորը ահա այսօր անհաստատ բաներ էին: Այսօր իսկ կարող էին այդ ամենը լքվել... Դեռ տասը տարեկան հասակից իր հոր հետ ճամփորդելով «քրդերն ու թուրքերը», նրանց հետ առևտուր անելով՝ ահա վաթսուն տարի է տուն է շինում Հանի աղան: Եվ հիսուն տարի կանոնավոր ժամացույցի պես խաղաղ չքքացել է նրա երջանիկ տունը և ահա այսօր պետք է քանդվեր: Եվ ինչպես ջրում խեղդվողը հանկարծակի արագությամբ հիշում է իր անցած կյանքի մանրամասները, այնպես Հանի աղան հիշեց իր անցյալը, ինչպես հանգիստ քուն դրեց և թաղեց հանգուցյալ հոր կողքին իր մորը, հիշեց 1877-ի պատերազմը⁶¹, որ նրա համար անցավ իբրև իրեն չվերաբերող մի փոթորիկ... միտքը բերեց, ինչպես երեսուն տարեկան երիտասարդ իր կնոջը տարավ Երուսաղեմ... ինչպես այնուհետև ձմեռ, զարուն նրա տանը տոն էր ու հարսանիք, նրա կյանքը առևտուր էր, ապրանք ու հարստություն: Հետո որդիները եկան հասան, ամուսնացան, բեղմնավորվեցին: Ամեն, ամեն ինչ եկավ իր կարգով ու եղավ, կարծես այդպես էլ պարտավոր էր լինելու, Հանի աղան վանքի պես տան տեր դառավ, և այդ տունը այսօր քանդվում էր:

Ի՞ր տունը, հի՛ն տունը: Արյունը գլուխը խփեց: Ի՞նչպես, իր ընտանիքը, հարստությունը, այդ նույնքան հիմնավոր բանը, որքան ինքը՝ աշխարհքի հաստատությունը...

Եվ Հանի աղան, իբրև փորձված մարդ՝ իսկույն հարմարվեց կենսական իմաստության. որոշեց խիստ ու հրամայական մի կարգ աղատել ամենակարևորը, իսկ եթե այդ չեղավ կարևորագույնը: Վճռեց ու դաժանացավ.— ամեն ինչ անել, ամեն խստություն գործ դնել, անգթանալ, թեկուզ և ստորանալ, բայց փրկել այդ կարևորագույնը՝ իր տունը, իսկ եթե այդ չեղավ իր անձը:

Կողքի «պգտի օդայում», թիթեղե փեչի վրա, հեռավոր գուռնայի պես ծվծվում և դժժում էր գյուղումը⁷¹ և սենյակի տաք ու չոր օդը բարեխառնում ախորժեղի խոնավով:

Հենց այդ փոքրիկ սենյակում, անկողինների ծալքի տակ նստած էր մի տարեց կին: Դա Հանի աղայի անդամալույծ քույրն էր, Մրբունը, որ ամուսնու մահից հետո լվացք անելիս մի անգամ սաստիկ մրսեց, տի՛ֆով հիվանդացավ և անդամալույծ եղավ, էլ չիմացվեց՝ տի՛ֆի՞ց էր, թե արդեն տրամադիր էր: Ականջներն էլ ծանր էին: Հանի աղան իր անվան չուտեցրեց, որ իր հիվանդ քրոջը ուրիշները պահեն և իր վրա խոսեն, հիվանդին բերեց իր տուն և անկյուն տվեց: Իսեղճ կինը ի բնե աշխատասեր և ինքնասեր, ուզելով մի բանով եղբորը վարձահատույց լինել ընտանիքի կարն ու կարկատանը, ինչպես և գուլպան իր վրա

առավ, ու թեև նրա համար սաստիկ դժվար էր այդ աշխատանքն էլ, բայց նա անմոռու էր ու կամովին անում էր: Գեր էր, ծանր և սաստիկ նեղությանը նստած տեղից շարժվում էր և գետնաքաշ մի կերպ դուրս գնում:

Հաճու նստած տեղից երևում էին նրա ուռած մատները, որով նա ծնկան վրա փռած մի կտոր հարդարում, շուռումուռ էր տալիս, նորից հարդարում, չափում ինչ-որ մի կարկատանի համար:

Այդ մատներն սպիտակ էին, կարծես ջրով լիքը: Եվ այնքան խաղաղ, առօրյա էր այդ մատների աշխատանքը, որ բոլորովին չէր բռնում օրվա խռովիչ դեպքերին:

Հաճին նայեց անդամալույծին, բայց չտեսավ նրան: Նա սենյակի իրերն էր մտովի տեղավորում ֆուրգոնի մեջ և որոնում էր ամենապետքական իրերը:

Հետո մի տասը-քսան անգամ վեր կացավ, պատուհանից դուրս նայեց՝ փողոցի շարժումներից մի բան գուշակելու համար: Փողոցում շարժում չկար, կարծես ամեն ինչ խաղաղ ժամանակինը լիներ:

Բայց ահա մթնելու վրա էր, որ խառն ձայներ լսվեցին: Հաճին վեր թռավ և շտապեց դեպի պատուհանը: Մի քանի մարդիկ անցան պատուհանի տակով՝ խանութի ապրանք շալակած, որ տուն էին կրում: Դրանց հետևից մի սահնակ՝ անտանելի ծանր բեռով, բոլորը կին ու երեխա, հետևից տղամարդիկ՝ ոտքով: Հարևանենք էին: Այդ առաջի սահնակը այնպես ազդեց Հաճուն, ինչպես մի հիվանդի մահը, որ թեև առաջուց սպասելի էր, բայց դեռ այնպես չէր ազդում: Բայց երբ վերջապես սպասելին փաստ է դառնում, մի դաժան ու սառը բան է զգացվում, որ առաջ չէր կարելի երևակայել: Ու մինչ Հաճի աղան դուրս կգար գնացողներին բան հարցնելու հանկարծ իրենց տան դուռը գոռաց: Ներս ընկավ Հաճի աղայի կրտսեր որդին՝ Հակոբը և նախասենյակից հուզված ու կտրուկ ձայնով կանչեց.

— Ապրա՛...

Հաճի աղան վազեց դեպի նախասենյակի դուռը:

— Հակոբ՛ը... — հարցրեց շնչասպառ:

Հակոբը ցեխոտ ոտքերը հագիվ սրբած՝ «թուրքերը եկան, փախչինք պիտի» ասելով՝ շնչասպառ ներս մտավ և հարձակվելով անկյունները դրած սնդուկների վրա՝ սաստիկ ուժով առաջ քաշեց:

Հաճին մոտեցավ որդուն:

— Փուրդուն բռնեցի՞ք...

— Փուրդուն չկա, խզակ^[8] բռնեցինք:

Հաճի աղան ընդունեց այդ առաջին մեծ հարվածը, բայց կյանքի բովում զելված մարդը իսկույն անդրադարձավ, որ խորհրդածության ժամանակ չէր. պետք էր ո՛չ միայն հաշտվել այդ աղետի հետ, այլ եղածն ազատել: Եվ ի՞նչ պիտի տեղավորվեր մի սահնակի վրա... Հաճի աղան ավելի խստացավ:

— Տե՛, ազատելո՛ւն ազատեցեք... ամենն պետքականը...

Հակոբը քանդեց իր կավագույն բաշլըղը, հանեց դեղնած հաստ վերարկուն և, հարձակվելով սնդուկների վրա, այնպես ուժով առաջ քաշեց, որ գոռից դեմքի ու վզի երակները ուռան:

Իրար հետևից, ներս լցվեցին և դռների մոտ արձանացան Շողոմ, Շմավոնի կինը, փոքր հարսը և մի հարևանի կնիկ:

Հանին մոտեցավ Հակոբին և թևը բռնելով՝

— Խելքդ մի՛ կորցնե, — հրահանդեց, — ինչ որ պետքական է, ա՛ն ժողվե:

Հետո տանեցոց հրահանգեց.

— Ամենեն պետքական բաները ժողվեցեք, տեսե՛ք՝ ճամփան կմնաք:

Հարևանի կնիկը, որ լուռ ականջ էր դնում սրանց, տեսնելով, որ տան բոլոր անդամները գործի անցան, դիմեց Հանի աղային.

— Հա՛ն աղա, օտա՛ցդ մեռնիմ, դուք կերթաք, մենք ի՞նչ պիտի էնենք:

— Եսի՛մ, — կտրեց Հանի աղան. — իմ ձեռքս ի՞նչ կա:

Հարևանի կնիկը, որ դառն աղքատի վիճակին էր և համարյա Հանի աղայի տան գործն անելով՝ մի կտոր, մի փշրանք ստանալու հուսովն էր՝ սարսափեց: Նա կարծում էր, թե աշխարհն այնպես է շինած, որ չի քանդվել երբեք, իսկ եթե քանդվի էլ, Հանի աղան երևի բան կգիտենա դրա դեմ անելու: Չանի էլ ու գնա՛ մի բան կանի իր նման անճարներին:

Բայց Հանի աղայի չոր ու դաժան պատասխանը սթափեցրեց խեղճ կնկան: Եվ տեսնելով, որ իրեն նայող չկար, հառաչեց ու դուրս գնաց:

Ու մինչ տնեցիք հավաքում էին իրերը, Հանի աղան սկսեց անցուդարձ անել սենյակում՝ իբրև տխուր ուղտի կերպարանք: Նայում էր անկարգացած սենյակին, ուր իրար վրա թափված էին «անպետք» ու «ավելորդ» իրերը, տեսնում էր իր տան քանդվելը, բայց հուսահատությունից չէր զգում ցավը: Ավելի մեծ գույումը այքին բան չէր թողնում երևալու: Նա դեղնել, մագաղաթ էր դառել: Տնեցիք շորերը կապում, նորից քանդում և կրկին ընտրում էին, և շարունակ լսվում էր «Հան աղայիս գուլպաները», «Հան աղայիս դոշակը», «Հան աղայիս քուրքը չթողներք»: Շմավոնի կինը կողքից նայելով Հանի աղային և տեսնելով նրա մեռելադեմ երեսը՝ դիմեց նրան,

— Հան աղա, կոնյաք ըմ խմե՛ս:

Հանի աղան լուռ էր, տխրատեսիլ արձանի պես: Նրա բերանը հուզմունքից դառնացել էր, և նա թուրք կուլ տալիս դեմքը ծոմռում էր:

Բայց ներքուստ շտապում էր և դիտում տնեցոց աշխատանքը: Եվ մռայլ, խստացած բերդապահի պես՝ քանի գնում, իր բերդի զանազան իրերի արժեքը վերագնահատելով՝ մերթ կարգադրում էր. «Պետքականները, պետքականները», մերթ սարկազմով աղաչում էր. «Աստճո՛ւ սիրուն հասկցե՛ք, աս պետք չէ, ա՛ն», իսկ վերջը՝ կռիվը ոգևորողի պես՝ սկսեց քաջալերել. «Տե՛, տե՛, տե՛, հա՛ պապամ հա՛... պետքականները, պետքականները»: Ու այսպես «պետքականները» կրկնում էր ծիսակատարության ձայնով և զգում էր, որ մեծ գործ է կատարում, **տուն է ազատում**:

Իսկ այդ միջոցին մյուս փոքր «օղայում» նստած էր անդամալույծը և հանդարտ՝ աչքի տակով նայում էր իր եղբորը: Վերին աստիճանի խաղաղ էին նրա խոշոր ու մարած աչքերը, որոնց տակերը կապտած՝ պարկեր էին գոյացել: Նրա դեմքը ուռած, հիվանդագին ճերմակ էր:

Բայց նրան ոչ ոք չէր նկատում:

Տնեցիք արդեն պատրաստ էին, երբ դռան մոտ խզգալով ու դռփելով՝ կանգնեց մի ծանր, մեծ սահնակ: Ծմավոնը կարմրած, այլալված՝ նստել ապրանքներով լի տոպրակների վրա՝ սահնակը բերում էր տանեցոց տանելու: Նրա գնդիկ մարմինը վար սողաց տոպրակների վրայից, և նա ներս ընկնելով շնչասպառն գուժեց.

— Չուլունը տեսա՞ք... խանթին ապրանքը մնաց... Ֆուրգուն չկա...

— Վո՛ւո՛ւշ...— ծնկները ծեծեցին հարսները և նայեցին Հանի աղային:

Հանի աղան ուղտի տխրությամբ նայեց Ծմավոնին և լռեց:

— Տե՛, Հանի աղա, հազի՛ր էրթանք,— ասաց Ծմավոնը և դուրս գնաց:

Ծմավոնի կինը աթոռ բերեց, որ Հանի աղան նստի. հետո փոքր հարսի օգնությամբ Հանի աղայի ոտքերը հագցրին մի երկրորդ շավվար և ս:

Այդ ժամանակ «պզտի օղայից» խուլ հեծկլտոցներ լսվեցին:

— Ատ վո՛վ է,— հարցրեց Հանի մարը և ներս գնաց:

Հարսները հետևեցին նրան: Ինչ-որ բան խոսեցին անդամալույծի հետ, որից միայն լսվեց Հանի մոր ձայնը.

— Հանի աղան չի սատի Ճամփան, մի՛ վախնա:

Եվ նորից սկսեցին խոսել:

Հանի աղան բուրթ հանգստությամբ իր մեջ նկատեց, որ նա ամբողջ օրը չէր մտածել անդամալույծ ի մասին, և հիմա մտածելով՝ անախորժություն զգաց: Եվ ոտքը կոխելով շավվարի մեջ խոսեց.

— Ի՞նչ է, ի՞նչ է է դեր:

— Հե՛շ,— պատասխանեց փոքր հարսը,— Սրբունը գուլա:

— Ան ինչի՞ է ձեռք ու ոտք էղեր, ո՞ւր պիտի գա,— խոսեց Հանի աղան բարկությամբ և մտքում գայրացավ, որ անդամալույծը ինքն իր բերնով չի հայտնում, թե համաձայն է մնալու և ուրիշներին է թողնում այդ բանը հայտնելու անախորժությունը:

Փոքր հարսը զարմանքով լի աչքերը հառեց Հանի աղային.

— Սրբունին պիտի թողնե՞նք...

Հանի աղան ծաղրեց.

— Է՛ խանումս, տեսնինք ես ու դուն պիտի էրթանք...

Հանի մարը, որ դուրս էր գալիս անդամալույծի սենյակից և լսեց այս վերջին խոսքերը, սարսափեց.

— Քա, ձունը գլխուս, Սրբունին պիտի թողնե՞նք...

— Ե՛ս եմ թողնողը,— հարեց Հանի աղան,— տեսնինք խզակին վրա տեղ կա՞:

— «Տեղ կա՞»-ն ինչ խոսք է, Հանի աղա, ասքան մարդս օր կերթանք...

Եվ Հանի մարը անընդունելի համարելով ամեն պատճառաբանություն՝ փոքր հարսին ձայն տվեց, ինքն էլ գնալով փոքր սենյակը.

— Եսթե՛ր, օղու, Սրբունին հագցո՛ւ:

Անկյունում մինդարի վրա ծալապատիկ նստել էր անդամալույծը և գլուխը ծնկան վրա կախած՝ աչքերն էր սրբում:

Հանի մարը ծռվեց նրա գլխին.

— Սրբո՛ւն, քո՛ւրս, ինչի՞ գուլաս:

Անդամալույծը չպատասխանեց:

Շմավոնի տղան՝ ութ տարեկան Կարոն, որ ներս էր եկել և հետևում էր սրանց խոսակցության, բացատրեց.

— Թուրքերեն կվախենա:

Տիրեց լռություն:

— Ի՞նչ էնիմ,— լացակումեց անդամալույծը,— Հան աղաս շատ է վախեցե, վախենամ թե՛ ճամփան ցավի գա:

— Ատոր համա՛ր գուլաս,— զարմացավ Հանի մարը,— ջանըմ, մեր դարդը մի՛ քաշե, հագրվե՛...

— Ե՛ս,— տխրաժպիտ նայելով Հանի մորն ու փոքր հարսին՝ ասաց անդամալույծը,— ես չեմ գա:

— Ինչի՞— հետաքրքրվեց Հանի մարը:

— Դուք ձեր հոգեստանն ազատեցեք. ես անդամալույծ եմ, ասօր կամ, էգվան չկամ,— պատասխանեց անդամալույծը տխուր համակերպությամբ:

— Անդամալո՛ւյծն ինչ խոսք է, ջանըմ,— հանդիմանեց Հանի մարը,— հոգին հոգի է, հագրվե՛:

Հանին մեծ սենյակում անցուդարձ էր անում և լսում այս խոսակցությունը: Հանի մոր պնդումները նրան զայրացրին, և նա իր կնոջը ձայն տվեց.

— Թեզ էրա՛, ատոր վախտը չե՛:

Հանի մարը դուրս եկավ անդամալույծի սենյակից և աչքերը հառեց Հանի աղային:

— Տեղ չկա՛... կիմանա՛ս, — գոռաց, խեղդելով իր ձայնը Հանի աղան և շեշտեց «կիմանա՛ս» բառը:

— Է՛,— հակաճառեց Հանի մարը,— բեռդ պակսեցու՛ տեղ գրլի:

— Է՛,— տնտղեց Հանի աղան,— բեռդ որ պակսեցնես՝ տղաքդ ինչո՞վ պիտի պահես, աշխարհք խո չվերջացավ:

Եվ Հանի աղան բաշլըղը փաթաթեց:

— Չանըմ, գնացե՛ք, իմ պատճառովս մի՞ք ուշանա, Հան աղաս մեղք է,— տրտնջաց անդամալույծը ներսից:

— Աղպես բան չկա, մենք կերթանք, դու ալ պիտի գաս,— հրահանգեց Հանի մարը և դուրս գնաց՝ կառապանին տեսնելու:

Հարսները ներս եկան, և մինչև անգամ երեխաները բոլորեցին անդամալույծի առաջ: Բայց նա տեսնելով, որ ամենքը իրեն են նայում և սպասում, վեր նայեց խաղաղ ու բարի աչքերով և ասաց.

— Դուք գնացե՛ք, ինձի մի՛ք աշե, ես կմնամ, իմ ջանս ազիզ չէ:

Այդ ժամանակ ներս մտան Հակոբն ու Շմավոնը և սկսեցին չորս կողմ նայել, թե ինչ կա էլի վերցնելու:

Հարսներն սկսեցին սրանց աղաչել, որ անդամալույծին համոզեն իրենց հետ գալու և տեղ գտնեն սահնակի վրա:

Երկու եղբայր իրար նայեցին լուռ ու դժվարացած, հետո դեպի Հանի աղան, որ լսեց հարսների աղաչանքը:

Հակոբը կեղծավորություն արավ.

— Հը՞, Շմավո՞ն, ի՞նչ կըսես, ապրանքը թեթևցնե՞նք...

Շմավոնը դեմքը կնճռեց ժլատի պես, որից փող են խնդրում:

— Չգիտեմ, ի՞նչ ըսեմ...

Ու դուրս գնաց:

Երեխաներն սկսեցին լաց լինել:

— Սրբուն մամին թուրքերը պիտի մորթե՛ն...

Եվ ընկնելով անդամալույծի վրա, փաթաթվեցին նրան և. սկսեցին համբուրել:

Սա գրկեց նրանց և փղձկաց.

— Աստված հետներդ, գառնե՛րս, գնացե՛ք, ինձի մի՛ք աշե:

Հարսները լցվեցին և երեխաներին քաշեցին մի կողմ:

Հանին մի երկու անգամ գնաց-եկավ մեծ սենյակում, հետո՝ մուշտակը հագած եկավ փոքր սենյակը և մոտեցավ քրոջը:

— Է՞, Սրբուն,— ասաց նա դժվարությամբ ու տհաճությամբ,— մնա՛ս բարով:

Եվ ձեռքը դրեց նրա ձեռքի վրա:

— Մի՞ վախնա, թուրքերը քեզի ձեռք չեն տա. երբ օր ներս մտնին, ըսե՛ «տունը ձեզի», ինձի ձեռք մի՛ք տա:

Շմավոնը, որ ներս էր մտել, հարեց.

— Ըսե՛ «սիզըն օճախա դյուշմիշըմ», ձեր օճախն եմ ընկե: Անդամալույծը դողդոջուն ձեռքերով բռնեց Հանի աղայի ձեռքը, տարավ շրթունքներին և համբուրեց: Մի արցունքի

Իսկ հարսները, որ լավ գիտեին Հանի աղայի անկոտրում բնավորությունը, տեսնելով իրենց ամուսիններն էլ անհոգ են, հավերի պես համակերպվեցին ու լռեցին:

Եվ լաց լինելով հագցրին երեխաներին: Հետո մոտեցան անդամալուծին, համբուրվեցին նրա հետ: Հետո բերին մի քանի կարտոֆիլի մոմ, հացի մի մեծ կապոց, ջուր, լուցկի, դրին անդամալուծի մոտ և «օ՛ֆ, օ՛ֆ» անելով դուրս եկան:

Դուրսը թաղի մեջ մեծ տազնապ էր: Լուսամուտներից ու բաց դռներից դուրս ընկած լույսերի շերտերում բացվում ու խփվում էր բազմությունը:

Գլուխները հաստ շալերով փաթաթած ապլաներ, բաշղներով տղամարդիկ, շարֆերով տղաներ ու աղջիկներ՝ իրար անցած՝ խոնված էին դռների առջև, սահնակների ու ֆուրգոնների չորս կողմը: Աղմուկ, վայնասուն... Ահա ծերուկ ժամկոչը, որի չոր, ածիլած կզակը դողում է, ընտանիքով մնացել է առանց սահնակի. ոտքով պիտի գնան: Ծերուկը գլուխը կորցրել երեխա է դառել: Կինը դայակի պես հետևից քշում է այս ու այն կողմ: Ահա ճամփա ընկան՝ առանց բեռի ու հագուստի: Ահա մի հասակավոր մարդ կռվում է իր հարևանի հետ, որը նրա կառապանին ուզում է մի բան ավել տալ և սահնակը խլել: Երկուսն էլ ձիու սանձերը դեսուդեն են քաշքշում:

Աստված սիրողը իմտա՛տ^{ու} հասնի... մնացի՛նք...— գոռում է մի կին անպատասխան ժխորի դեմ:

Մի ֆուրգոն, իրերով ու մարդով սարսափելի բեռնած, եկավ դեմ առավ Հանիենց սահնակին:

— Խարարդա՛,— գոռաց կառապանը իր մուշտակի միջից:

Մի դեմք՝ շեկ ու կոշտ բեղերով ու մորուքով՝ դուրս նայեց ֆուրգոնի առաստաղի տակից:

Դատարանի գրագիրն էր:

— Ի՞նչ եք կայնե,— գոռաց:

Ուրիշ երկու ֆուրգոն էլ եկան դեմ առան: Սկսեցին շտապեցնել: Գրագիրը գոռգոռաց: Նրան բացատրեցին, որ անդամալուծի պատճառով են Հանիենք կանգ առել:

— Ի՞նչ եք կայնե, գնացեք,— ձայն տվեց գրագիրը,— անդամալուծ տանելու վա՛խտ եք գտել, *бросьте ее к чорту!*

— Կնկան թողնեն, երթա՛ն, ի՞նչ կըսես,— առարկեցին ֆուրգոնի միջից:

— А что-ж: Պռավիլա՞ է, ի՞նչ է: Եփ օր էվակուացիա է, անդամալուծները ավելորդ են:

— Տե, թեզ էրեք, ուշացանք,— կատաղեց Հանի աղան և ուզեցավ տեղից վեր կենալ, որ գնա, տեսնի, թե ինչ են անում ներսը:

Այդ ժամանակ Շմավոնն ու հայ կառապանը՝ Հանի մոր թևերից բռնած՝ բռնի դուրս էին բերում: Հանի մարը զայրացկոտ շարժումներով աշխատում էր թևերն ազատել և ներս գնալ նորից անդամալուծին բերելու:

— Թողե՛ք, ես անոր պիտի տանիմ,— ծվում էր նա:

— Տեղ չկա, մա՛րս, տեղ չկա,— համոզում էր կառապանը:

Բայց կինը կատաղի դիմադրում էր:

Հարսներն ու երեխաները լաց էին լինում: Իսկ ֆուրգոններից բողբոջում և շտապեցնում էին:

Շտապով հարսներին և երեխաներին տեղավորեցին սահնակի վրա: Հանի մորն էլ բռնի բերին, գցեցին սահնակի վրա:

Հենց որ նա ընկավ հարսների և երեխաների մեջ, կառապանը մտրակը կատաղի զարկեց ձիերին: Սահնակը թռավ, և կառապանը ձիերի կողքից վազեց:

Շմավոնն ու Հակոբը մնացին դռանը: Մեկնելուց առաջ մի պահ սպասեցին և նայեցին իրար: Պետք էր ներս գնալ և վերջին անգամ տեսնել անդամալուծին: Պատուհանից երևում էր սենյակի լույսը: Երկու եղբայր ներս մտան, մոտեցան անդամալուծին: Սա հանգիստ նստած էր և այդ խաղաղությունը բոլորովին չէր բռնում այն ընդհանուր շփոթի ու երկյուղի հետ, որ պաշարել էր ողջ քաղաքը:

Հակոբը մոտեցավ նրան.

— Հորքուր ջան... ավել-պակաս հալալ...— և փղձկալով բռնեց համբուրեց անդամալուծի ձեռքը:

— Աստված հետներդ, գառներս, գնացեք... Հան աղայիս, տողոջը լավ աշեցեք, չմսին.. խոսեց անդամալուծը հոգածու ձայնով:

Շմավոնը կեղծ ու շիտակ զգացվեց, բերանը ծռմռեց, նա ևս մոտեցավ, համբուրեց անդամալուծի ձեռքը և, անարցունք աչքերը սրբելով դուրս եկավ: Նրան հետևեց Հակոբը, որ դուրս գալիս շտապեց և դիպավ Շմավոնին:

Եվ երկու եղբայր ֆուրգոնների կողքից վազեցին, որ հասնեն իրենց սահնակին:

Քաղաքը տեղից վեր կացել գնում էր: Ֆուրգոններ, սահնակներ, ու նրանց կողքից հետևակ մեծ ու փոքր շարաններ շփոթված, աղմկելով գնում էին: Երբ Շմավոնն ու Հակոբը հասան իրենց սահնակին, հետևից քաղաքը լուսավորվեց շուկայի հրդեհով, իսկ ֆուրգոնների կտավե ծածկոցները սկսեցին փոփռալ թեթև քամուց:

— Հո՛ո՛ն՛ի,— ձգեց իրենց առջևից գնացող ֆուրգոնի կառապանը և կանգնեցրեց ֆուրգոնը: Նրան հետևեցին մյուսները, և բոլորը կանգնեցին:

— Ինչի՞ կայնեցիք,— դժգոհեցին և վախեցան զանազան կողմերից: Բայց ոչ ոք չէր իմանում ինչո՞ւ: Միայն երեխաների ճիչն ու կանանց լացը ավելի պարզ լավեց աղմուկի միջից: Քաղաքի կողմը, դեպի արևմուտք, որ թաղված էր մթան մեջ, լսվում էին թնդանոթի խուլ դորդյուններ: Տազնապը սաստկացավ քարավանի մեջ: Հանու թոռները սկսեցին հեծկլտալ:

— Սրբուն մամին մորթե՛ն պիտի...

Հանի մարը, որ մինչև այդ խստահայաց ու անհաշտ նայում էր չորս կողմը, լսելով երեխաների լացը՝ հանկարծ լցվեց և հեծկլտաց.

— Չեն մորթե, մի՛ք լա,— ու սկսեց աչքերը սրբել:

Երեխաները տեսնելով նրա լացը՝ ձայները բարձրացրին:

Թնդանոթի ձայներից Հանի աղայի երևակայությունը վառվեց: Նա ավելի պարզ սկսեց շոշափել մահը:

Եվ հրդեհի մեջ պաշարվածի պես՝ նա զգաց, որ տարերային մի ուժ նրան միայն մի բան է թելադրում, փախչել, շուտով դուրս գալ մահի ճիրաններից: Մնացածը՝ կին, երեխա, ընկեր, բարեկամ՝ նսեմացավ նրա աչքում: Եվ ակամա՝ Եվ նա զգում էր, թե որքան դառն է այդ «ակաման», բայց և զգում էր, որ այդ այդպես է:

Նա կարծես ցնորքի մեջ լիներ. նայում էր չորս կողմ և, ամեն առարկա մի վայրկյան տեսնելով, մյուս վայրկյանին մոռանում էր: Կարծես երագում՝ նրա մոտով, ճամփի եզրով, իրենց հարևան կոշկակար Պողոսը, ուժեղ երիտասարդ՝ յափնջու վրա երկու երեխա նստեցրել քարշ էր տալիս ձյան վրայով: Նրա հետևից հևալով և լնգլնգալով գնում էր նրա ծերուկ հայրը: Ահա հոգնեց նա, եկավ կանգնեց և ճամփից դուրս գալով, գնաց խրվեց ձյան մեջ ու մնաց.

— Այ չեմ կրնա... գնացեք...

Նայում է նրան Հանի աղան և իսկույն մոռանում է:

Ահա քարվանդ նորից շարժվում է: Լեռնային սառնամանիքը իր սառցե մատներով բռնում է Հանու մորուքը, և նա դեմքը ծածկում է վերմակի տակ:

Փչում է լեռնային քամին և ձյան փոշին, առաջ օձերի պես սողալով և ապա բարձրանալով իբրև, վիշապներ, թռչում են օդի մեջ, նվում, վայում...

— Աստված, դուն հասնես.— մրմնջում է Հանի աղայի փոքր հարսը:

Մեծ հարսը երեսը խաչակնքում է և սկսում «Հավատով խոստովանիմը»^[1] բարձր և զգացված:

Իսկ իր շալի մեջ Հանի մարը կծկված՝ մտածում է անդամալույծի վրա և ծանր հառաչում:

Մուր վտանգն ու աղմկալից սարսափն անցել էին, տեղի տալով մի խաղաղ թշվառության, որ ընդունեց փախստականներին հետևյալ գավառական քաղաքում: Հանկարծակի աղքատներ, մի ժամում անտունացած մեծատուններ, ի ծնե չքավորներին խառնված՝ եկան ապաստանելու ամեն կարոտություն չկռահող, ամեն ինքնասիրություն չհաշվող բարեգործության և նրա միշտ ուշացող օգնության: Բարեգործականի, դպրոցի և մասնավոր անբնակ տների մեջ խցկեցին սրանց. բերին հաց, շոր, դրամ, նաև միսիթարական խոսքեր, և նման դեպքերի գթառատության ալիքը ինչ վարարությամբ որ հորդեց, նույն արագությամբ էլ ճապաղեց, և թշվառությունը հիմա այլևս անարգել ու հաստատ անցավ իր գործին:

Հանիենց քաղաքը շուտով ետ առնվեց: Տղամարդիկ, որոնց մեջ և Հակոբն ու Շմավոնը, վերադարձան տեղ լինելու իրենց այրված ու կողոպտված գույքերին: Լուրեր եկան, որ գնացողները քիչ-քիչ հաջողում են կորածը գտնել: Փախստականների երեսը խտակվեց: Հանի մարը իր հարսների հետ դուրս էր գալիս, այցելում մյուս փախստական ընտանիքներին, հյուրեր էին գալիս իրենց տունը, և հին մեծատան հյուրասիրությունը փորձեր էր անում հին ընթացքով քայլելու: Ծիծաղն սկսեց երբեմն իր ձայնը լսեցնել նրանց տանը: Մի անգամ էլ եկավ իրենց քաղաքի գվարճաբան Գարանը և պատմեց ծիծաղելի դեպքեր թե՛ փախից և թե՛ թուրքերի քաղաք մտնելուց, որ վերադարձողները լսել էին և եկել, տարածել: Ներկայացրեց մի վաճառականի, թե ինչպես էր շփոթվելուց մութաբան գրկել, մինչ երեխան կողքին ընկած լալիս էր: Լսում էին, ծիծաղում: Հետո խոսք եղավ

անդամալույծի վրա, որի մասին եկողները միաբերան ասել էին, որ անհայտ կորած է, և որի մասին տնեցիք աշխատում էին կամ չխոսել, կամ մխիթարվել, ասելով, որ եթե զար՝ միևնույն է ճամփին կմեռներ: Հանին ավելի մոայլվեց: Այդ տեսնելով Գարանը համարձակ և ուրախ հանդիմանեց,

— Ջանըմ, Հանի աղա, բան չունի՞ս, չարդ տարավ, սաղ ըլին հարսներդ, տղաքդ, թոռներդ:

Սակայն Հանի աղան խորտակված էր:

Այնուհետև ժամերով մի բառ չէր լսվի նրա բերանից: Նստում էր մի անկյուն, ծխում, համրիչը գցում և երբեմն միայն գլուխն օրորելով մոռնում,

— Է՛, ե՛թ, թո՛...

Եկած օրից ոչ մի անգամ փողոց դուրս չեկավ:

Քաղաքում ծանոթ-բարեկամներ եկան, իրենց տուն հրավիրեցին, կտրուկ մերժեց:

Տնեցիք սկսեցին անհանգստանալ: Հանու այս արտակարգ խռովությունը նրանք իսկապես կորցրած հարստությանը վերագրեցին և կարծեցին, որ կարող է ծերուկը խելքը կորցնել, ուստի և լուր ուղարկեցին Շմավոնին, որ ինքը կամ Հակոբը գան: Գատասխան չեկավ:

Հունվարի սառն ու պարզկա առավոտը նոր էր բացվում, որ Հանի աղան անկողնում նստեց: Հանի մարն ու հարսները՝ երեխաները ծոցներն առած՝ քնած էին փոքր ու նեղվածք սենյակում, որ Հանին դիտմամբ վարձել էր, մերժելով ձրի սենյակը:

— Հանի աղա՛, ինչի՞ էլար ասպես թեզ,— անհանգստացավ Հանի մարը և նույնպես նստեց իր անկողնում:

— Ուշացեր եմ,— մոռնաց Հանի աղան և սկսեց հագնվել:

Հանի մարը աչքի տակով ուշադիր նայեց Հանու դեմքին և նկատեց նրա աչքերում մի տխուր համակերպություն: Վեր կացավ, օգնեց որ հագնվի, ջուր բերեց, լվացվեցրեց: Հանին վեր կացավ և գավազանը առավ:

— Ո՛ւր,— հարցրեց Հանի մարը մի փոքր վախեցած:

— Ժամ պիտի էրթամ:

Հանի մարը զարմացավ, բայց շրթունքը կծեց: Դրդեց հարսներին, որ վեր կենան, և ասաց, որ իրենք ժամ են գնում. հարսները զարմացած նայեցին Հանուն, բայց Հանի մարը գողունի մատները դրեց շրթունքին, որ չխոսեն:

Դուրս եկան փողոց և ձների ու սառույցների վրայով անխոս գնացին եկեղեցի: Երբ մտան եկեղեցու բակը, Հանու հանգիստ դեմքի մկանները ցնցվեցին: Նա դողդոջուն շրթունքները հպեց եկեղեցու քարե դռան, համբուրեց, երեսը խաչակնքեց և՛ կզակը դողացնելով՝ ներս մտավ եկեղեցի:

Առավոտյան ժամ էր, և եկեղեցին թափուր: Երբ <ժամն> ավարտվեց, Հանի մարը առաջարկեց, որ գնան տուն, բայց Հանին մերժեց և մնաց իր տեղում չոքած: Սպասեցին պատարագին: Շուտով եկավ մեծ հարսը: Եվ հարս ու կեսուր քաշված մի անկյուն՝ սկսեցին

փաստաւ. Հանի մոր համար պարզ էր, որ Հանի աղան հոգեկան հիվանդ է դառել: Եվ սկսեց աղոթել, տրորվել:

Չորել էր Հանին և ավելի մտածում էր, քան աղոթում: Հանի մարը նայեց նրա սմբած երևույթին, կորացած մեջքին, դեղնած մագաղաթե դեմքին, ծխից կարմրած բեղերին և ճերմակ, ցախ-ցախ մորուքին, որոնց վրա փախից հետո ածելի չքանեց, նայեց Հանի մարը և զգաց, որ ծերուկի վիշտը շատ խորն է:

Մի մինդար քաշեց ծերուկի տակը, բայց սա մերժեց: Եկեղեցին լուռ էր, ցուրտ: Խնկի դուրեկան հոտը դեռ օդի մեջ: Ահա արևի ծիրանի սյուները պատուհաններից կախվեցին ներս: Եկավ ժամկոչը, հետո քահանան, կամաց-կամաց աղոթավորը շատացավ, սկսվեց պատարագը: Հանին անշարժ ու հանգիստ նայում էր իր առաջ, պաղ քարերին: Միայն երբեմն, երբ արծաթագլուխ տերտերը շուռ էր գալիս դեպի բազմությունը և հորից լավող ձայնով ասում էր «խաղաղությունն ամենեցուն», Հանին գլուխը կախ էր գցում և երեսը վախեցած խաչակնքում:

Երբ գնացին տուն, և ամենքը շարվեցին «դաստախունի» շուրջը և սկսեցին թեյ խմել, մեծ հարսը բերանը մոտեցրեց Հանի մոր ականջին.

— Գիտե՞ս, Հանի աղաս տերտերին, տիրացուին բռերը մեկ-մեկ օսկի դրեց:

Հանի մարը սառած նայեց հարսի երեսը, հետո վեր թռավ և գնաց դուրս և այնտեղից նշանացի կանչեց հարսին իր մոտ:

— Ե՞րբ, աղջի...

— Դուն սեղանին էիր մոտեցել, աղոթք կենեիր,— պատասխանեց հարսը, — աղքըտներուն ա մեկ-մեկ օսկի տվեց...

— Չէ, ջանըմ...— հեաց Հանի մարը հուզմունքից:

— Աչքովս տեսա:

— Հը՞...— խռովեց Հանի մարը,— ձեզի բան կըսեմ՝ չեք իմանա: Աման, աստծու խաթեր, Հանիս ձեռքե գնաց, տնե՛ օճըղե հեռու...

Եվ սկսեց ծնկներին տալ ու տրորվել: Հարսը պատմեց տեղով, որ իր աչքով տեսել է: Հանի մարը նորից ներս մտավ, իրեն զսպեց և հարսներին աչքով արավ, որ ուշ չդարձնեն Հանու վրա: Ու սկսեց հսկել նրան:

Երեխաները դուրս գնացին՝ ձյան վրա խաղալու: Հարսները սփռոցը վեր քաշեցին, նորից մի թեթև ավեցին սենյակը, որ առավոտվան խնամքով ավել էին, փայտ ավելացրին թիթեղի վառարանին և գնացին «աշխանան», խոհանոց՝ կերակուր եփելու: Հանի մարը նստեց Հանի աղայի դիմաց և դիտելով նրա ամեն մի շարժումը, սպասեց, որ նա մի բան ասի:

Բայց ոչ մի նշան՝ թե ուզում է խոսել: Նրա լռությունը ցույց էր տալիս, որ խորին ու մշտական խռովքը և ներքին տաժանելի մի աշխատանք դուր էր գալիս նրան:

Մի պատկեր կար, որ երևակայության մեջ ամբողջացնում էր նա: Դա նրա կիրքն էր, որ նրան և՛ սարսափեցնում էր, և՛ ուրախացնում: Նա տեսնում էր անդամալուծի դիակը և աշխատում էր նայել նրա սառած, բաց աչքերին: Ճգնավորի մոլուցքի մեջ ընկած հավատացյալի կրքով նա հետևում էր այդ պատկերին և աշխատում էր երբեք, ոչ մի

վայրկյան աչքից բաց չթողնել. ինքը, միայն ինքը եղավ այդ սարսափելի պատկերի ստեղծողը: Դա իր մեղքն էր, ցածուծությունը, իր անգթությունը: Եվ ինչքան երկար նայում էր այդ դիակին, այնքան կսկծում էր իր սիրտը և այնքան էլ հաճույք, հանգիստ էր զգում: Անդամալույծը դառավ մի սուրբ, մի պաշտելի սուրբ նրա համար: Նրա դիակը սրբագործում էր ծերուկի մեղսալից սիրտը: Ահա ինչու նա կառչել էր նրան:

Բայց այս ապաշխարողի թերևսացումը երբեմն էր միայն: Լինում էին բուպեներ, որ նա զգում էր, թե խելագարվում է: Այդ պատահում էր, երբ նա պայծառ գուլներով պատկերացնում էր ի՞ր իսկ մահվան օրը, կամ երբ հիշում էր իր սարսափները փախի գիշերը: Հիմա էր հաշիվ տալիս իրեն և զգաստորեն հաշիվ տալիս, որ հենց այդ սարսափներն է կրել իր քույրը, այն արհամարհված էակը, որի մեռնելը ինքը ցածոգի կերպով այնքան հեշտ և հասկանալի համարեց փախի օրը: Եվ ինչպե՞ս կարելի էր թողնել նրան մահվան առջև, և կա՞րողոք մի արարած, որ չտանջվի մարմնական ցավից, չվախենա մահից և իրավունք չունենա ապրելու: Եվ ի՞նչ համակերպությամբ ընդունեց անդամալույծը իր համար որոշած վիճակը և ի՞նչ անձնվեր հոգատարությամբ նա մտածում էր փախչողների ապահովության մասին: Սա արդեն խոցում էր Հանու սիրտը: Եվ երբ Հանին հիշում էր, թե ինչպես ինքը անկարող եղավ կյանքի սերը մեռցնել իր մեջ և դիմանալ մահվան մերձեցման, մինչդեռ այն հասարակ, չնկատված էակը այնպես արիաբար վճարեց իր տուրքը, Հանին խայթված վեր էր բարձրացնում իր խոնարհած գլուխը և խելագարի պես նայում Հանի մորը:

— Հանի աղա՛, — արթնացրեց նրան իր կինը:

Հանի աղան նայեց նրան խորասուզված հայացքով և լռեց:

— Ախր մե՛ս ըսե տեսնենք՝ կմտածես, — հանդիմանեց Հանի մարը:

Հանին լուռ էր:

— Թե՛ կորուցածդ է միտքդ ընկե՛ տղաքդ սաղ ըլին. ինչի՞ կմտածես, թե՛ Սրբունին վրա է միտքդ՝ բան չունի՛ս. անքանները մեռան, ավելի ազիզները... լավ կըսեիր, թե «ան ավելորդ է»:

Հանին մռայլ նայեց իր կնոջը և գլուխը օրորեց:

Եվ նա սաստեց՝ խստահայաց նայելով Հանի մորը.

— Մո՛ւս... ավելորդ մարդ չկա. սատծու առջև հոգին հոգի է:

Հանի մարը զսպվեց:

— Օ՛ֆ, — հառաչեց Հանի աղան, — գնա, սատկող շանը հարցուր, թե սատկելը դուա՞յ (հեշտ) բան է:

Նրա դեմքը տխուր էր, աչքերը խորն ընկած, իսկ անաժիլած կզակի ու այտերի ճերմակ մորուքի ցախերը նրա դեմքին տալիս էին խստակյաց ճգնավորի երևույթ:

Մի շաբաթ անց Հանի աղան պատկեց անկողնում: Երևի ժամում մրսել էր: Քրտնեցրին, ֆելդշեր բերել տվին: Ոչինչ օգուտ չեղավ: Եվ մի երեկո ճրագ վառելու ժամանակ Հանին տերտեր ուզեց: Հանի մարը ծնկներն էր ծեծում և գողունի նայում Հանի աղային, որ տեսնի, թե վտանգն անցնում է, թե ոչ:

Եվ մինչդեռ տնեցիք, թաքցնելով իրենց հուզմունքը, սպասեցին մի պահ ևս, որ գուցե թե Հանին ինքը մոռանա և էլ չպահանջե տերտերի գալը, Հանին հանգիստ և պարզ կրկնեց, որ տերտերի պետք ունի: Կանչեցին: Եկավ արծաթագարդ, տերտերը, որ բնագողով իմանալով, թե հիվանդը մահամերձ է, հետը բերել էր հաղորդությունը:

Տնեցիք բոլորվեցին հիվանդի շուրջը: Տերտերը ձեռքով արավ, որ հեռանան, հասկացնելով, որ հիվանդին պիտի խոստովանեցնե: Բայց Հանի աղան խնդրեց, որ մնան: Եվ բարձր ձայնով, մոլեռանդ հույզով խոստովանեց: Պատմեց, թե ինչպես ինքը թողեց անդամալույծին:

— Մեղա քեզի՛, մեղա,— լացեց և համբուրեց ավետարանը:

Տերտերը մխիթարեց և հաղորդություն տվեց:

Եվ երբ հիվանդը հաղորդություն առավ, դողդոջուն ձեռքը տարավ բարձի տակը և, հանելով թղթի մեջ փաթաթած միքանի ոսկեդրամ, տվեց տերտերին:

— Աս քեզի,— շնչաց նա և, հանելով մի ուրիշ քսակ, դողդոջուն ձեռքով մեկնեց տերտերին ու աչքերի երեխայական արտահայտությամբ նայեց նրան և ուզում էր մի բան ասել, բայց մնաց, շունչը կտրվում էր. սաստիկ հուզված էր:

— Աս ո՛ւմ,— հարցրեց տերտերը, կռանալով նրա վրա:

— Ո՛ւմ տաս,— մրմնջաց հիվանդը և լռեց:

Արտասուքը խեղդեց նրան: Շունչ առավ և հառաչեց.

— Ադ ա տուր աղբատներուն...

Եվ խլելով տերտերի փեշը, համբուրեց և մղկտաց.

— Ավելորդին հոգուն համար...

↑ Թուրքերը ռուս բանակին նեղում էին Սարիղամիշի ուղղությամբ մինչև 1914 թ. դեկտեմբերի 14-ը: Դրանից հետո ռուսները նրանց առաջխաղացումը կասեցնում են, իսկ դեկտեմբերի 22-ին ջախջախիչ հարված հասցնում՝ գերի վերցնելով մեծ քանակությամբ թուրք սպաների, այդ թվում՝ հարձակվող կորպուսի հարամանատար Իսխան փաշային: *(Բողոք ծանոթագրությունները Ա.Ա.Բեժանյանին են, եթե չի նշված այլ հեղինակ:)*

↑ **Խան** (թուրք.) — քարվանսարա, իջևան, պանդոկ:

↑ **Ֆելդֆեբել** (фельдфебель) — ենթասպայական աստիճան ցարական բանակում:

↑ **Ատամ** (թուրք.) — մարդ:

↑ **Չանգիններուն** (թուրք.) — հարուստների:

↑ Ակնարկում է 1877-1878 թթ. ռուս-տանկական պատերազմը:

↑ **Գյուզում** (թուրք.) — պղնձե ջրաման:

↑ **Խզակ** (թուրք.) — սահնակ:

↑ Ընտիր բուրդ: (*Ծանոթ. Դերենիկ Դեմիրճյանի:*)

↑ **Իմաստ** (թուրք.) — օգնություն:

↑ «**Հավատով խոստովանիմ**» — Ներսես Շնորհալու արձակ երկերից (թարգմանված 36 լեզուներով): Ծառայել է որպես աղոթք հայ եկեղեցու հանգստյան ժամերգության համար: